

1814 – kettős mérföldkő a szülészet magyarországi történetében.

Zsöldos János (1767–1832)

és Peterka József Sebestyén (1768–1825)

emlékezete

Kiss László dr.

Gortvay György orvostörténelmi eseménytáblázata 1953-ban az 1814-es évvel kapcsolatban csak azt jegyzi meg, hogy ebben az évben született Balassa János, a „nagy magyar orvos”, illetve gázvilágítást vezettek be Londonban, és George Stephenson feltalálta a gőzmozdonyt [1].

Több mint fél évszázad elmúltával s különösen a Semmelweis-émlékévvél (2018) a hátunk mögött bővítsük ki ezt a táblázatot két fontos magyar adattal. 1814-ben jelent meg Győrben a szomszédos Veszprém megye „első rendes orvosának”, azaz a megyei főorvosnak, Zsöldos Jánosnak *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó, és a Betegségtől tartóztató Rendszabások* című könyve. Zsöldos életmódbeli rendszabályai népszerűek lehettek: 1818-ban, Pesten másodszor is kiadták, illetve Zsöldos testvére, Zsöldos János 1817-ben, valamint Fodor Gerson református lelkész 1818-ban versekbe is foglalta azokat a református „oskolák” számára [2].

A sokáig csak „egészségnevelő” kötetként számon tartott kiadványról e lap hasábjain közölte először Csillag István 1968-ban, hogy Zsöldos „33 évvel Semmelweis tanítása előtt... félreírhatetlenül leszögezi, hogy szülés után és szülés előtt a bábának lúgos, majd szappanos vízben meg kell mosnia a kezét” [3]. Csillag jogosan emlegette Zsöldosnak Semmelweishez hasonló felfogását. Úgy tűnik – véli Csillag –, hogy a korabeli orvosok nem ismerték sem a „kis nyomdában, kis példányszámban” megjelent első kiadást, sem a pesti híres Trattner-nyomda által piacra dobott második kiadást.

Hadd egészítsük ki Csillag véleményét egy ígékötővel: valószínűleg ismerték Zsöldos könyvét, mint ahogy ismerték az 1802-ben, ugyancsak Győrben kiadott *Aszszony' orvos, mellyben a' Szűzeknek, a' Házass, Terhes, Szülő, Szült, és Koros Aszszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő* című, 452 oldalas könyvét is. A gond ott volt, hogy nem „ismerték fel” a *Diaetetikában* a bábák számára

megfogalmazott „rendszabás” jelentőségét. Tegyük gyorsan hozzá, Zsöldos nemcsak a bábáktól követelte meg a tisztaságot, hanem a seborvosoktól is: „...mind magát megmossa, mind Borbély eszközeit megtisztítsa”, mert ezt elmulasztva „mind maga, mind eszközei által elragaszthatja a nyavalyát” [3].

Hogy mennyire nem ismerték fel a zsöldosi „rendszabás” fontosságát, nos, erre elég belelapoznunk az 1814-es év másik szülészeti mérföldkövének tekinthető „katekizmusba”. A *Diaetetikával* egy évben, de nem egy vidéki város „kis” műhelyéből, hanem Pest híres Trattner-nyomdájából került piacra „Nemes Kis Kún Megye” rendes „Physicussá”-nak (főorvosának), Peterka József Sebestyénnek a 220 oldalas könyve. A imakönyv formátumú kötet teljes címe: *Bábamesterséget tárgyazó Kathéchismus az az kérdésekre és feleletekre foglalt Oktatás, mellyet az együgyűbb, és falusi Bábaaszszonyoknak, nem különben minden renden lévő Aszszonyágoknak, és falusi Bábáskodó Seborvosoknak a számára, köz haszonra kidolgozott és elkészített Peterka József Sebestyén A Szabad mesterségeknek, az Orvosi Tudománynak Doctora, és a Nemes Kis Kún Megyének Rendes Physicussa*. A címből látható, hogy a kiadvány nemcsak bábakönyv – e minőségében az első magyar nyelvű bábakönyv –, hanem a többségükben még mindig csak céhbeli képzésben részesült seborvosok (borbélysebeszek) számára írt „tankönyv” is.

A témánál maradva: nem volt könnyű „szülés” a könyv megjelentetése. Az 1814. május elsején keltezett kiadói „Előző Beszéd”-ből kiderül, hogy Peterka már hivatalviselése negyedik évében, 1808-ban, „orvos tiszti jelentésében” felvetette egy ilyen jellegű oktatás szükségességét. A „Nemes Jász, és két Kún Kerületek Köz Gyülekezete” figyelemre méltónak ítélte Peterka munkáját, és vállalta a nyomdaköltséget. „Röpke” hat év múltán, „minekutánna megcensuráltatna”, 1814-ben 500 példányban jelent meg a könyv. Nem tudjuk, mekkora példányszámban jelent meg Zsöldos könyve. Ám ha fi-

gyelemben vesszük, hogy 1808-ban a Helytartótanács Egészségügyi Osztálya az egész ország számára 4 ezer példányban adta ki az „Utasítás a Tehénhimlő oltásnak kormányzására és folytatására” című rendeletét [4], akkor az egy megyének – a három districtusnak (kerületnek) – szánt 500 példány elégségesnek tűnik.

Ugyancsak az előszóban fogalmazza meg Peterka, mi készítette őt a katekizmus megírására. (A főleg a katolikus vallásban használatos „katekizmus” – [hit]oktatás – szó nem véletlenül szerepel a könyv címében: Peterka eredetileg a papi pályára készült.) „Orvosi figyelemességem a népesedés szaporodásának egy nevezetes akadályát lelte a tudatlan szülőanyák körül foglalatostkodó még tudatlanabb Bábákban lételekben” – ezért tűzte ki célul, hogy „Honnyi nyelvönkön előadott oktatásaim által mind értelmesebb Bábákat készítsék” [5].

A 220 oldalas, 880 kérdést és feleletet tartalmazó oktatás 16 „szakaszban” (fejezetben) tárgyalja a „bábamesterséget”. Peterka szerint ez a mesterség a „seborvosi tudomány” része, s ezért minden seborvosnak „a Chirurgián túl bábáskodó diplomát is kell mutatni[a]”. A bábamesterség a seborvosok, azaz a férfiak kezébe való – véli doktorunk. Azonban közel másfél évtizedes gyakorlattal a háta mögött – 1801-ben végzett a pesti orvosi karon – jól tudja, hogy még sokáig az „asszonyemberek” fognak segíteni a vajúdnak, mivel „az asszonyi szemérem nem engedi meg, hogy a férfiak bábáskodgynak”. A nők bábáskodása tehát elkerülhetetlen rossz, ám ez két úton mérsékelhető. Egyrészt az kellene, hogy csak az lehessen bába, aki a pesti „Magyar Universitas” bábatanfolyamát elvégzi. Másrészt jó lenne, ha a már működő „exáminatlan és tanulatlan” bábák e Katekizmus kérdéseiből a helybeli seborvos által legalább hetente egyszer „gyakoroltatnának”.

Nézzük tehát, mit kellene „gyakorolnia” a bábának. Ismernie kell a női medence felépítését, hogy „a Természet rendén”, avagy „rendintúl” formált medencéről van-e szó a vajúdnál – sőt „az egész tudományának ez a fundamentoma”! Tudnia kell az alapvető dolgokat a terhes „nádrában” [anyaméhben] található részekről, úm. a „hártyás hójagról” [magzatburokról], a „nádra pogátsáról” [méhlepényről], a köldökzsinórrol, a „gyermek vízről” és a magzatról. Illik tudnia azt is, hogyan jön létre a „fogantatás” és a „megterhesedés”:

„Midőn az asszonyember a férfúval, az állati ösztöntől ösztönöztetvén, közösködik, és öszve megyen; legakkor az asszonyemberben lévő tojás fészekből, egy megért tojáska a két nádras kürtöknek prémes végekkel fel fakasztatik, fel-éllesztetik, és azután tojás fejér nedvesség formába, a két nádra kürtök által, a nádrába bevitetetik és a férfiui maggal öszve elegyitetik. Ez meg lévén, a nádrának a szája azonnal be zárottatik úgy, hogy a nádrába többé semmi se ki, se be ne mehessen; azonban a nádrának belső színe is valami ki izzadott sükeres nedvességgel beborittatik, és a hártás hójag formáltatni kezd...” – olvasható a 384. kérdésre adott feleletben [5].

A teljes felelet egyébként még egyszer ekkora terjedelmű – ember, pontosabban „asszonyember” legyen a talpán, aki ezt a választ hibátlanul fel tudta mondani. E kis, Peterka nyelvezetét bemutató ízelítő után lapozzunk fel a katekizmus 14. szakaszát, melynek témánk szempontjából is fontos címe van: „A terhes asszonynak megvisgálásáról.” A 851. kérdés így szól: „Mi értődik a terhes asszonynak megvisgálása által?” Idézzük a teljes választ:

„Az, midőn a bábáskodó személy megvajazván, vagy megolajozván a mutató újját, a nádrahüvelybe dugja, és a nádrának a száját megtapintja s megvisgálja ha vajon lágy é, kerek é, a vagy ha be vagyon é zárva? és ha úgy vagyon, akkor, kiváltképpen ha még a más két jelei is a bizonyos terheességnek ezekkel együtt vagynak, a terheességről kell gondolkodni. Sőt ha elkerülhetetlen szükséges a megvisgálás, ekkor a bábáskodó személy a terheasszonyt az ágyra keresztül fektesse, és az egész kezével megvajazva nyúljon a nádrába, és úgy tapintsa meg a nádrának a száját” [5: 200–201].

Nem esik szó tehát a Zsöldös által ajánlott eljárásról, kézmosásról: „A’ Bába magát tisztán tartsa, sebes kézzel szülőhöz ne nyúljon. Minden szülés után etzettel, azután szappannal kezeit lemossa, ha pedig ragadvány nyavalyájú a’ Szülő, friss olajjal, vajjal vagy zsírral kenje meg kezeit a’ szülés előtt, a’ szülés után pedig hamús, lúgos, végre szappanos vízzel mossa le kezeit, és úgy menjen másik tiszta szülőhöz, ott-is lágy meleg korpás vízbe előbb kezeit megöblítvén” [3]. Peterka csupán arra „ügyel”, hogy a vizsgáló kéz könnyen hatoljon be a hüvelybe – azaz legyen megvajazva. E felfogást tükrözi az 5. szakaszban található 425. kérdésre – „Melyek azok az eszközök, melyeket „a szülésnek egész idején készen kell tartani?” – adott felelet is:

„Ezek: 1.) Egy szülő szék. 2.) Egy klistér, vagy ha az nintsen, s véle bánni nem tud, egy klistér hójag. 3.) Egy köldök metző olló; és egy köldök kötőnivaló galatzotska. 4.) Egy pohár tiszta víz. 5.) Egy kevés vaj, olaj vagy más avatlan zsír. 6.) Szálmiák spiritus. 7.) Hólt tetem tinctura. 8.) Székfűvirág. 9.) Mályva herbathé. 10) Meleg víz és meleg bor. 11.) Egy dézsa a szülő szék alá. 12.) Zsá-moly. 13.) Különkülönféle ruha, tiszta rongy, a szülőasszony, kis gyermek, és a bábának számára” [5: 84].

Első olvasatra a 4., illetve 10. pont kellékei a zsoldosi tisztaságkövetelményhez hasonló felfogást sejtetnek, ám a katekizmus következő kérdés-felelet páirjai megmagyarázzák, mi mire kell. A pohár tiszta víz „Arra, ha a gyermek veszedelemben vagyon, hogy azonnal meg lehessen körösztelni” (427. felelet). A meleg vízben egyrészt a gyermeket „füröztetik”, másrészt – a borral együtt – a szülőnő „szemérem testének borítására” használható. A 13. pont rongyait a bába „kezének megtörlésére”, illetve az említett „szeméremnek borítására” és gyermek „bépolázására” használja. A „Szálmiák spiritus” a szülő vagy a gyermek „fel élesztésére” kell(het).

Külön magyarázatra szorul a 7. pontban szereplő „Hólt tetem tinctura” – a magyarázatot Peterka lábujgy-

zetben adja meg: „Tinctura Castorei”. Nos, véleményünk szerint – bár a könyv végéhez csatolt hibajegyzékben nem szerepel – elírásról lehet szó: nem „hólt”, hanem „hód tetem tinktúra” a helyes változat. Erre utal Peterka lábjegyzete is. A Peterka korában még Magyarországon is gyakori hód (*Castor fiber* L.) mirigyváladéka a castoreum, amely borszesszel kezelve adta az említett tinktúrát. Még a XIX. század végén is „úgy tekintik, mint a beteges idegrendszerre ható szert, ezért is főleg hiszterias nők görcsei ellen rendelik, de mint izgatót is, kimerültséggel járó bajok ellen” [6]. Peterka is a szalmiákszesz alternatívájának tartja a hódtinktúrát.

Figyelmet érdemel az 1. pontban szereplő „szülő szék”. Ennek használatát az 520. kérdés/felelet így ajánlja: „Midőn pedig már a fájdalmak annyira vagynak, hogy majd egyik a másikat éri, a magzatvízhója is fel pattan, és a magzatnak a feje a medence üregébe bé ereszkedik s ékeltetik, és a bába is az újainak két ízeivel a magzat fejét el éri s tapinthatja; ekkor a szülőszemély ültetessen a szülőszékbe, és többé, vagy csak igen ritkán, a szülésnek végéig fel ne bocsáttasson... Azok az aszszonyemberek pedig, a kik előesésekkel, ájulásokkal, nyavalya törésekkel terheltetve vagynak, az ágyba szülyenek” [5: 107]. Úgy tűnik tehát, hogy a Kiskunságban a XIX. század első évtizedeiben elterjedt volt a szülőszék használata. Ez a következtetés kultúrtörténeti és néprajzi szempontból figyelemre méltó. A téma jeles szakértője, Magyary-Kossa Gyula úgy vélekedett a szülőszékről, hogy „A nép közt nem nagyon volt elterjedve használata, annyi bizonyos” [7]. Magyary-Kossa az 1930-as években még a nagy néprajzi gyűjteményekben sem talált már szülőszéket. Talán érdemes megismételni a közel húsz éve papírra vetett ajánlatunkat: hasznos lenne a kiskunsági múzeumokat, helytörténeti gyűjteményeket végigjárni „szülőszék ügyben” [8].

Összevetve az 1814-es év két szülészeti/orvostörténeti mérőföldkövét, látható, hogy elméletileg – Zsöldos „kézmosásra” buzdításában – megkezdődött az „ugar” feltörése Semmelweis „magvetői” tevékenysége számára. Gyakorlatilag azonban – lásd Peterka bábakatekizmusát – sem a bábák, sem az őket oktató, illetve „szüléshi” funkciójukban felváltani igyekvő seborvosok nem kaptak buzdítást, oktatást a szülés körüli tisztaság betartására. Ám mielőtt – a XXI. század magasából – ezért megszólnánk Peterkát, ne feledjük, hogy egy szemtanú szerint Lister még 1885-ben is úgy végzett műtétet, hogy előzőleg nem mosott kezét [3].

Érdemes elgondolkozni azon, mi lehetett az oka annak, hogy Peterka sem ismerte fel a „kézmosás”, a tisztaság jelentőségét, fontosságát a szülészetben, konkrétan a gyermekágyi láz megelőzésében. Nos, az egyik ok magában a gyermekágyi láz epidemiológiájában rejlik: a febris puerperalis elsősorban a több szülönőt befogadó, esetleg zsúfolt szülészettek, kórházak járványa volt. Peterkáék

idejében a szülések döntő többsége otthon zajlott. Kétségtelenül így is előfordulhatott gyermekágyi láz, ám annak felismerése, hogy az „etiológiában” a fertőzés játszhat szerepet, csak kivételes esetben – lásd Zsöldos – merülhetett fel.

Egy másik okot a nagy magyar élettantudós, Mansfeld Géza fogalmazott meg a Biedl Arthurról írt nekrológiájában, rámutatva az emberi alkotások sorsát irányító törvényszerűsége:

„Nem a felfedezések jelentősége dönti azt el, hanem az, hogy mennyire elégt ki közszükségletet. A természet titkait olyan lakatok őrzik, amelyek maguk is rejtve vannak és jaj annak, aki olyan lakatnak kulcsát találta meg, amelyet még nem is láttak az emberek. Csak a már felismert, a köztudatban égő probléma megoldása hozhatja meg a kortársak elismerését” [9].

Semmelweis olyan „kulcsot” talált meg 1847-ben, melynek még a „lakatját” sem látták/láthatták az orvosok 1814-ben. Ettől függetlenül mind Zsöldos, mind Peterka megérdemli a „hálás utókor” emlékeztetét – 205 év múltán is.

Irodalom

- [1] Gortvay G. The history of modern medical culture and public health in Hungary. Vol. I. [Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I. kötet.] Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. [Hungarian]
- [2] Füsti Molnár S. The way of our health. The formation of national health culture from the end of 18th century until Austro-Hungarian Compromise. [Egészségünk útja. A hazai egészségkultúráság alakulása a XVIII. század végétől a kiegyezésig.] Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1983; pp. 79–86. [Hungarian]
- [3] Csillag I. The precedent of Semmelweis' conception in Hungarian medical literature. [A Semmelweis-konceptió egy előzménye a magyar orvosi irodalomban.] Orv Hetil. 1968; 109: 874–877. [Hungarian]
- [4] Kapronczay K. Data to spread of vaccination in Hungary. [Adatok a himlőoltás magyarországi elterjedéséhez.] Orv Hetil. 2003; 144: 1093–1095. [Hungarian]
- [5] Peterka J. S. Catechism of midwifery... [Bábamesterséget tárgyzó Katechismus...] Trattner, Pest, 1814. [Hungarian]
- [6] K. Gy. The beaver. [Hód.] A Pallas Nagy Lexikona, IX. kötet. Budapest, 1895; pp. 265–266. [Hungarian]
- [7] Magyary-Kossa Gy. Hungarian Medical Reminiscences. Vol. III. [Magyar Orvosi Emlékek. III. kötet.] Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest, 1931. [Hungarian]
- [8] Kiss L. The excellent physician of hygienics in the years before the age of reform: József Sebestyén Peterka (1768–1825). [A reformkor előtti évek kiváló egészségnevelő orvosa: Peterka József Sebestyén (1768–1825).] Egészségnevelés, 2000; 41: 212–215. [Hungarian]
- [9] Mansfeld G. Arthur Biedl 1869–1933. [Biedl Arthur 1869–1933.] Orv Hetil. 1933; 77: 910–911. [Hungarian]

(Kiss László dr.,
SK-93 008 Csizradvány 284., Szlovákia
e-mail: kiss.agi@panelnet.sk)